

VOYAGA YETMAGAN O'SMIRLAR JINOYATCHILIGI MUAMMOSINING PSIXOLOGIK TAHLILI

G'.Normurodov,
Navoiy DPI

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Voyaga yetmaganlar ishi bilan shug'ullanuvchi komissiyalar faoliyatini takomillashtirish to'g'risida"gi qaroriga ko'ra voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarning oldini olish jinoyatchilik va jamiyatga qarshi boshqa xatti - harakatlarga qarshi kurashni kuchaytirishga qaratilgan aniq choralar belgilangan bo'lib, bu jinoyatchilikning oilaviy munosabatlar va shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlari tizimidagi o'zaro uzviy aloqasi doirasida o'rganishni taqozo etadi. Delinkventlar va ijobiy xulqli o'smirlarning oila sharoiti o'rganilganda, delinkventlarning nomaqbul oilada tarbiyalanganliklari tasdiqlangan. Jinoyatchilikning kelib chiqishiga aloqador oilaviy va ijtimoiy omillar muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlarning tahlili ko'rsatishicha, ikki o'zaro bog'liq omil orasidagi; a) funktsional yoki xulq atvoriga to'g'ridan – to'g'ri (bevosita) ta'sir qiluvchi shaxslar aro jarayonlar va b) bevosita ta'sir qiluvchi, o'zida oila tarkibi hamda hajmini mujassamlashtirgan tizimli jabhalarni ajratish mumkin. Ma'lumki har bir oilada bolalarni muayyan tarbiyalash usullarining o'ziga xosligi mavjud. Ushbu holatlarda ota – onalarning xulq atvori alohida o'rin tutadi va bu bolaning ijtimoiylashuviga ta'sir etadi. Mazkur holatda oiladagi tartib – intizom tadbirlari aloxida ahamiyat kasb etadi. Masalan delinkventlar va tajovvuzkor xulqli farzandlari bor oilalardagi tarbiya usullari o'rganilganda, ota – onaning kayfiyatiga ko'ra, ko'p hollarda qattiq qo'llik, jazolash, ota – onalik mehrining "tansiq"ligini namoyon qilish kabilar qayd etilgan. Biroq bu g'ayriijtimoiy rivojlanishga sabab bo'luvchi tarbiya usullari haqiqiy baxolash mezonini uchun to'liq asos bo'la olmaydi. Tarbiya ta'sirining uzluksizligi, usuli va uning mohiyati atrofida ma'lumotlarni umumlashtirib, ayrim yondashuvlarda jazo va rag'bat usullari samarali ekanligi kuch ishlatishdan ko'ra, kattalik mavqei kuchi, jismoniy kuch ishlatish yo'li bilan jazolash, tanqid va

qo'rqitish, moddiy manfaatlardan mahrum qilish, mehr tanqisligi, jismoniy kuch ishlatmay turib bolasining xulq – atvori boshqalar uchun keltirishi mumkin bo'lgan zararni xaspo'shlash orqali tushuntirish kabilarning guvohi bo'lishi mumkin. Delinkvent xulqli farzandi bor oila a'zolarinig o'zaro munosabatlarida rad etilganlik va befarqlik kabilar ko'proq ko'zga tashlanadi. Longityud tadqiqotchilarining ko'rsatishicha, ota – ona orasidagi doimiy nizolar, urush – janjallar, o'zaro xusumat, shuningdek, mustahkam bo'lmagan nikoh delinkventlar xulqida yoshligidanoq o'z asoratlarini ko'rsatadi. Jinoyatchilarning ota – onalarida jiddiy ijtimoiy nuqsonlar kuzatiladi. Bunday ota – onalar o'z farzandlarining ijtimoiy tarbiyasiga, ularga nisbatan kam e'tibor beradilar. Ayni vaqtda farzandlar tomonidan ham shunday munosabat kuzatiladi va hokazo. Ushbu holatlarga sof psixologik nuqtai nazardan e'tibor berilsa, har qanday huquqbuzarlik, har qanday jinoiy faoliyatning alohida turi sifatida talqin qilinib, unda inson ijtimoiy faolligini belgilovchi va o'ziga xos qonunbuzarlik shaklida ifodalanuvchi uning psixik holati, shaxsning motivatsion jabhasi, individual – psixologik sifatlari, psixikasining xususiyatlarini, sub'ektning ijtimoiy qadriyatlarga munosabatlarida o'z ifodasini topadi. S.L.Rebinshteyn fikricha, “Inson faoliyatining o'ziga xos xususiyati uning anglanganligi va maqsadga qaratilganligidadir” zero, unda inson o'z maqsadlarini amalga oshiradi o'z fikrlari va g'oyalarini haqiqatga aylantirishi uchun harakat qiladi. Faoliyatda inson o'zini shaxs sifatida namoyon etadi va uning psixik sifatlari hamda shaxslilik xususiyatlari ifodalanadi. Faoliyatning alohida belgisi sifatida uning predmetlilik (o'z predmetiga egaligi) hisoblanib, ya'ni har qanday faoliyat, hattoki, qonunbuzarlik ham aniq maqsadga yo'naltirilgan o'zining to'liq ma'naviy mazmuniga egadir. Faoliyatning sub'ekti bo'lmish inson ijtimoiy faoliyatida ham faol ishtirok etib, ijtimoiy qadriyatlar tizimi va o'zgalarga nisbatan muayyan yondashuvga ega bo'ladi. Ushbu qonuniyat bosqichida faoliyat yangi maxsus ko'rinish sifatida xulq – atvorga aylanadi.

Shunday qilib, xulq – inson xatti – harakati, atrof – muhit bilan o'zaro aloqasi jarayoni, uning tashqi (xatti - harakat) va ichki (psixik) shartlangan faoliyatning tashqi ifodalanishidir. Xulqda jamiyat tomonidan qabul qilingan urf – odatlar,

axloqiy, ma'naviy va huquqiy me'yorlar o'z ifodasini topadi. Sub'ektning shaxslilik xususiyatlari uning xulqiga ko'ra belgilanadi. Jinoiy xulqda ham yuqoridagi jihatlarining barchasi ko'ra ishtirok etadi, faqat uning farqi shundaki, jinoiy xulq huquq me'yorlari bilan nizoga kirishadi. Jinoiy xulqning g'ayri ijtimoiy yo'nalganligini jinoiy xulq sodir etilishidagi turli shakldagi aybdorlik, jinoiy g'arazning amaliy tadbiri, maqsadga erishish vositasini tanlash, qarorga kelish, motivatsiya jarayonlarini tahlil qilish orqali aniqlanadi. Faoliyatning birligi harakat hisoblanib, uning yordamida u yoki bu faoliyat amalga oshiriladi. Harakat umumlashmasi muayyan faoliyat turini tashkil etadi. Harakatlarning asosida maqsad paydo bo'lishi bilan sub'ektning motiviga qiziqishlar va turli ehtiyojlar ko'rinishidagi istak yotadi. Shunga ko'ra motivlarda individning istaklari ifodalanadi. Alohida harakatlarning tarkibiy qismlariga ajralishini S.L.Rebinshteyn "xususiy harakatlar" – deb ataydi. Masalan, jinoiy kodeksda o'ziga xos "xavfli xulq" atamasi qo'llaniladi.

Ma'lumki, ehtiyojlar shaxs ontogenezida ichki qayta qurilishlarga uchraydi. Shaxsdagi ayrim ehtiyojlarning buzilishi, ularning shakliy o'zgarishiga va o'zaro hamohanglikning yetishmasligiga olib keladi, bu esa buzilgan ehtiyojlarning ustunligini ta'minlanadi. Bunda qonunbuzarlarning ehtiyoj doirasidagi muvozanati yo'qoladi, motivlar kurashida, maqsad va faoliyat usullarini tanlashda salbiy vaziyat vujudga kelib, "og'irlikka" ega buzilgan ehtiyoj tomon og'adi. So'ngra ehtiyojning – qonunga xilof xulq – atvor motiviga o'tishi kuzatiladi. Qayd etish lozimki, aynan bir ehtiyoj turli insonlar tomonidan turlicha anglaniladi. Muayyan bir shaxsning ehtiyojga qanday ma'no, mazmun kasb etishiga binoan u harakatlantiruvchi kuch (motiv)ga aylanadi yoki, asta – sekin o'z qiymatini yo'qotib boradi va oqibatda so'nishi mumkin.

Xuddi shu bois, ba'zan xirs – havasning niqoblanishi natijasida jinoyatning "sirli" motivini oydinlashtirish qiyinlashadi. Masalan, sodir etilgan jinoyat ishtirokchilaridan eng ko'p manfaatdor shaxsni ajratish, gumon qilinayotganlarning qiziqishlari va ehtiyojlari darajasini aniqlash, ularning jinoyat doirasidagi statusi va hokazolarkabi bir qator savollarga javob topishda qiyinchilik tug'diradi.

G.To'laganovanning fikricha, ba'zi hollarda ayblanuvchilar o'z ayblarini bilsalar-da, lekin harakatlarining asl mohiyatini berkitishga yoki oqlashga uringan holda "fazilatli" motivlarni o'zlashtirib olishga harakat qiladilar – bu o'ziga xos psixologik muhofaza mexanizmining bir ko'rinishidir. Shuningdek, jinoyatchilarni o'zini – o'zi baholashining ikki jihatini mavjud bo'lib: a) o'zi uchun ("men"ga xos), b) o'zgalar va atrofdagilar, shu jumladan odil sudni chalg'itish, jazolash usullarini yumshatish maqsadidagi (ideal "men" uchun) axloqiy – psixologik funktsiyani ko'rish mumkin.

Qayta tiklangan ehtiyojlarning jinoiy xulq – atvorga o'tishida aniq hayotiy vaziyatning o'rnini beqiyosdir. Chunki sub'ekt hayotiy vaziyatdan foydalanishdan harakat qilish bilan birga mavjud "faoliyatning ichki shart - sharoitlarini" o'zgartiradi. Biz motivatsiyaning bu jarayonida o'ziga xos uchlikni "ehtiyoj – shaxsiy ma'no - vaziyat"ni ko'rishimiz mumkin. Bu uchlikning o'zaro uyog'unligida faoliyat motivi "vaziyatga xos rivojlanuvchi motivatsiya" tarzida shakllanib boradi. Ushbu holat – kriminogen vaziyat deyiladi.

Motivlarning shakllanishida, maqsad qo'yishlikning psixologik mexanizmlari katta ahamiyatga ega. Harakat maqsadi motivlar bilan o'zaro solishtirilganda, uning o'z predmetiga egaligi yaqqol ko'zga tashlanishitufayli farqlanadi. Shaxsning ehtiyojlari, intilishlari, qiziqishlari va motivlari uning faoliyati maqsadlari bir – biriga bog'liqligibilan uyg'unlashadi.

Shunday qilib, jinoiy xulq – atvor mexanizmlari tahlilida quyidagi omillar: sub'ektga xos individual – psixologik, individual – tipologik xususiyatlar, uning dunyoqarashi, qadriyatlari yoshlarni kriminogen vaziyatga tushguniga qadar yashagan ijtimoiy – psixologik muhit katta ahamiyatga ega.